

**TOPLUMSAL BOYUTLARIYLA OSMANLI DEVLETİ'NDE
HETERODOKS ERMENİLER
[XIX. YÜZYIL]**

Yrd. Doç. Dr. Cahit KÜLEKÇİ
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

Ermeni toplumundaki Katolikleşme süreci, Ermenilerin XII. yüzyılın başlarında Roma Katolik Kilisesi ile Haçlı Seferleri sırasında karşılaşmaları ile başlamıştır. Protestanlaşma ise XIX. yüzyılda Amerikan Misyoner Meclisi'nin İstanbul'daki çalışmalarından sonra gündeme gelmiştir. İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Türkler, Ortodoks Ermenilerle birlikte yaşamaya başlamış, 1461'de Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin kurulmasından sonra devletin dîni sistemi gereği, kiliseler arasında denge kurulmuştur. Ancak özellikle XIX. yüzyılda Batılı devletlerin de etkisiyle Ortodoks Ermeni Kilisesi, heterodoks gruplara ayrılarak çözümlenmesi gereken bir mesele haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ermeni, kilise, Katolik, Protestan

Abstract

***Heterodox Armenians in Ottoman Empire By Social Dimensions
[19th Century]***

The process of Catholicism in Armenian, beginning in the 12th century, Armenians came into contact with the Roman church through their ties with the Crusaders in Cilicia. The beginning of Armenian Protestantism is traced back to the 19th century missionary activities of the American Board of Missions. After Constantinople fell to the Ottoman Turks in 1453, the patriarchate came to care more directly for all the Orthodox living in the Ottoman Empire. In 1461 established as the Armenian Patriarch. In the religious system of government was an outcome of the fact that Sultan made no distinction between church and community, often lent the weight of its authority to maintain the integrity of the church. However, especially in 19th century, the influence of the western states, Orthodox Armenian grouped heterodox, has become a problem to be solved.

Keywords: Ottoman, Armenian, church, Catholic, Protestant

GİRİŞ

Hıristiyanlığa topluca geçen ilk milletin, milattan sonra 301 yılında, Ermeni milleti olduğu genel kabul görmektedir. Hıristiyan dünyasında yapılan ilk üç konsilden sonra Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin¹ kendine has inanç prensipleriyle

¹ Ermeni Ortodoks Kilisesi'nden kastımız, Gregoryen ya da Lusavoriçagan da denilen kadim Ermeni

ki bu prensiplerin vücûda getirilmesinde Aziz Gregoir Lusavoriç'in ismini muhakkak zikretmek gerekir, oluşmaya başlaması² adeta Ermenilerin millet olarak varlıklarının kanıtı sayılmıştır.³ Bu açıdan Ermeni tarihi ile Ermeni Kilisesi'nin tarihi, ortak verilerin sunumuna sahne olmuştur. Çalışmamızda tartışılacak olan husus ise XIX. yüzyılda, bilhassa İstanbul'daki Ermeni toplumunun Ermeni Kilisesi'nin esas sınıfı olan Ortodoks sınıfıyla; Katolik ve Protestan, yani heterodoksi sınıflar arasındaki, zaman zaman gerginliklerin de yaşandığı toplumsal ilişkilerdir. Çalışmamızın, gerek patrikhanenin ve gerekse devletin bu iki sınıfa karşı olan bakış açılarını incelemesi, XIX. yüzyılda Ermeni toplumunu bölünmeye götüren süreci ortaya koyma iddiası, XX. yüzyılda ortaya çıkan Ermeni sorununa da farklı bir çerçeveden ışık tutacaktır.

Ermeni, Anadolu'nun doğusunda, Ermenistan olarak tanımlanan bölgede yaşayan, Hıristiyanıncına mensup insanların ırk⁴ hususiyetlerini niteleyen bir kelimedir. Ermeni milletinin, Trakya tarafından Anadolu'nun doğusuna olan göçlerini takip eden süreç sonrasında⁵ bu ismi aldığı düşünülmektedir. Bölgeye göç etmeden evvel Ermenilerin hangi isimle anıldıkları hususunda hayli tartışma yapılmış ancak kanıtlanabilen bir sonuca varılamamıştır. Bölgeye yerleştikten sonra, Ermeni kelimesinin bir ırka matuf olarak ele alınışı ile bölgenin bir unsuru olduktan sonra Ermeni kelimesinin algılanma biçimi, zamanla bölgede yaşayan Ermenilerin, karakter ve ruhunda siyâsî açıdan mühim farklar meydana getirmiştir. Haliyle Ermeniler olarak isimlendirilen millet de kendilerini bölge ile doğrudan ilişkilendirerek sonsuz mitolojik vasıflı uydurmalar yoluna girmiştir ki; günümüzde bu durum had derecesine ulaşmıştır. Neredeyse tüm târihî kaynaklar tarafından reddedilmesine rağmen maksatlı siyâsî zihinler, mutlak bilgiye dayanmayan Ermeni- Ermenistan Bölgesi arasındaki münasebet hakkında tarafsız ve aydınlatıcı bilgilere, ne yazık ki, uzak kalmışlardır.⁶

Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki; kökeni itibari ile çok eski olan Ermeni kelimesinden bugünkü Ermeniler; Ermenistan kelimesinden de bugünkü Ermenilerin ana yurdu anlaşılmamaktadır. Günümüzde uluslararası kullanımda olan Ermeni ve Ermenistan kelimelerinin, haritalarda Ermenistan olarak anılan plâta da yaşayan her hangi bir halkı temsil ettiği ve bölgenin Ermeni kültürü ya da tarihsel anlamda bölge ile günümüzdeki Ermeni halkının bir ilgisinin olmadığı pek çok araştırmada yer almaktadır.⁷ Nitekim bölgede yapılan arkeolojik araş-

→ →

Kilisesi'dir. Bu çalışmadaki Ortodoks Ermeni Kilisesi tabiri, Katolik ve Protestan Ermeni Kiliseleri'ni, kadim Ermeni Kilisesi'nden ayırmak için kullanılmıştır.

² Adalian, Rouben Paul, *Historical Dictionary of Armenia*, USA 2010, s. 119.

³ Özdoğan, Günay Gökso, *Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2009, s. 42.

⁴ Ermenilerin ırkî geçmişleri üzerinde çokça çalışma yapılmış ancak belirli sonuçlara ulaşılabilmıştır. Ermenilerin etnik ve antropolojik bakımdan sade bir ırka mensup olup- olmadıkları hakkında bkz. Koçaş, M.Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklar'dan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970, s. 41, 42 vd.

⁵ Minahan, James, *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent States*, USA 1998, s. 4.

⁶ Örnekler için bkz. Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul 2001; Hovannisian, Richard G., *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, USA 2008; Libaridian, Gerard J., *Modern Armenia: People, Nation, State*, USA 2007.

⁷ Ember, Melvin- Ember, Carol R. (Editors), *'Armenia', Countries And Their Cultures*, USA 2001, I, → →

tırmalarda⁸ Ermeni milletine ait figürlerin bulunamaması da bunu ortaya koymaktadır.

Ermeni milletinin, Ermenistan bölgesine yerleşmeden önceki, Ermen, Armenos vb., isimleri hakkında antik kaynaklarda pek çok bilgi olmasına rağmen, kaynaklar Ermeni şeklinde çevrilen ismin bir millete has olmayabileceğini ya da bugünkü Ermenilerle ilgisinin bulunmayabileceğini ifade etmektedir.⁹ Zaten Ermeni kaynaklarından birisi olan **Ermeni Tarihi**'nin yazarı Moses Chronensis, Ermenilerin en eski isimlerinin 'Hayk'¹⁰, Hayk'ın oğullarının yaşadığı bölgenin de 'Hayastan' olduğunu ifade ederek, Ermeni kelimesinin arkeolojik anlamda doğrudan Ermeni milletine özel antik bir isimlendirme olmadığını kabullenmektedir. Chronensis'in aktardıklarına göre, Hayk'ın oğulları Ermenilere bu ismi vermiştir. Ona göre Hayk'ın silsilesi şu şekilde tebarüz etmektedir: Nûh, Japhethus [Yafes], Gomerus [Gomer], Thiras, Thorgomus [Togorma], Haicus,¹¹ **Armenacus**, **Aramæis**, Amafia, Gelamius, Harma, **Aramus**.¹² Kaldı ki bu silsilenin de ilmî dayanağı bulunmamaktadır.

Ermenilerin Anadolu ile olan ilişkileri ise milattan sonraki yıllara tesadüf etmektedir. Belki de daha M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Ağrı Dağı bölgesinde, antik Urartu Krallığı'nın bir parçasını oluşturan topraklara yerleşen Ermeniler,¹³ savaşlarla parçalanmış coğrafyada pek çok küçük kolonilere bölünmek zorunda kalmış, bu yüzden siyasal bir güç olarak tanınmamışlardır. Ancak şurası kesindir ki; Ermenilerin millet olarak Anadolu ile olan ilişkileri bu tarihten çok daha sonra başlamıştır. Hıristiyanlığı kabullerinden sonraki bir zamanda başlayan bu ilişki, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Ermenistan Bölgesi'nin iki büyük imparatorluk tarafından paylaşılmasına da şahitlik etmiştir. Özellikle Perslerin bölgedeki baskıcı tutumları, Ermenistan bölgesinde yerleşik Ermeni halkının ülkeden göç etmesine sebep olmuş; göç eden Ermenilerden bazıları Fırat'ın batısına, bazıları da Suriye tarafına sığınmışlardır.¹⁴

Görünen o ki; Ermenilerin Hıristiyanlığı toplu olarak kabul etmeleri, Roma İmparatorluğu tarafından Ermenilerin, en azından göç ettikleri bölgelerde tutumlarını sağlayan bir faktör olmuştur. M.S. 301 yılından itibaren Hıristiyanlı-

→ →

114; Murphy, Arthur, *The Works of Cornelius Tacitus*, Philidelphia 1818, VI, 186; MacBean Alexander- Johnson, Samuel, 'Armenia', *A Dictionary of Ancient Geography*, London 1773.

⁸ Bölgedeki araştırmaların aslında Ermenilere ait bir figüre tesadüf edememesi, çalışmaların çok da fazla olmamasıyla da ilgili olabilir. Nitekim Ermenilerin en eski tarihlerine dair yapılan araştırmalarda da arkeolojik tespitlerden çok bilhassa Ermeni tarihçilerin verileri kullanılmaktadır. Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 8.

⁹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Külekçi, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012, s. 38-48.

¹⁰ Hayk, Hayastan ve Ermenice'nin eş anlamlısı olarak kullanılan Hayasaca tabirlerinin kayıp Anadolu dillerinden birisine ait olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Ünal, Ahmet, *Hititler ve Etiler*, Münih 1999, s. 35.

¹¹ Ermenilerin bu mitolojik kimlikleri hakkında ayrıca bkz. Chamich, Michael, *History of Armenia*, Ermenice'den İngilizce'ye Çeviren: Johannes Avdall, Calcutta 1827, I, 4-11.

¹² Chorenensis, Moses, *Historiae Armenicae Libri*, Ed. William Whiston, George Whiston, London 1736, I, XII, 385.

¹³ Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, USA 2008, s. 4.

¹⁴ Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu (1839-1863)*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2004, s. 17.

ğı kabul eden Ermeniler, Hıristiyan dünyası tarafından gerçekleştirilen ilk üç konsile katılmışlar ancak 451'deki Kadıköy Konsili'ne katılmayarak, diğer Hıristiyan kiliselerinden ayrılmışlardır. Buna rağmen Ermeni Kilisesi, geleneklere bağlılık noktasında havarilere özel önem vermiş ve kilise, havarilerden Tateos ile Partogimeos'a dayandırılmıştır. Tabiatıyla Ermeni Kilisesi de doğrudan apostolik¹⁵ kiliseler arasında yer almıştır.¹⁶

Doğu Ortodoks Kilise grubu içinde yer alan Ermeni Ortodoks Kilisesi, inanç sistemlerine Aziz Gregoir tarafından eklendiği kabul edilen Aziz Meryem'in analığı, Kutsal Ruh'un ilahlığı, vücudun ve bedene girmiş Tanrı'nın insanlığı, Mesih'in mükemmel oluşu¹⁷ gibi prensiplerden dolayı 'Gregoryen'¹⁸ olarak da nitelendirilmiştir. Ermenilerin doğrudan Ortodoks sayılmaması da bu yüzdendir. Ancak Ermeni Kilisesi'nin gerek farklı inanç prensipleri ve gerekse ayrı bir kilise olarak varlıklarını sürdürme çabaları, Roma İmparatorluğu tarafından rahatsızlık verici gelişmeler olarak tanımlanmış ve Ermenilere bu konuda baskı uygulayarak, Rum Ortodoks Kilisesi'nin görüşlerini kabule Ermeniler ısrarla davet edilmişlerdir.¹⁹ İstanbul'un Fethi'nden sonra kırılan bu baskı neticesinde Ermeni Kilisesi bağımsızlıklarını korumaya muvaffak olmuş ve kilise, Ermeni milletin'in resmî din kurumu olma halini sürdürebilmiştir.²⁰

Heterodoks Kavramı

Yunanca bir kelime olan *heterodoks*, en geniş anlamıyla 'öteki' demektir.²¹ '[H]etero' ve 'doxa' kelimelerinden oluşan kavram esas itibariyle 'farklı düşünce' anlamına gelmektedir.²² Kavram daha çok dîni gruplar için kullanılmaktadır. En geniş anlamıyla heterodokslar, kendilerini kutsal metne ya da din kurucularına en yakın olarak gören grupların dışında kalanlardır.

Bu çerçevede öncelikle Ermeni Kilisesi'nin de diğer Hıristiyan kiliseleri arasında heterodoks yapıda olduğunu ifade etmek gerekir.²³ Daha önce de bahsettiğimiz gibi Ermeni Kilisesi, ilk üç konsile katıldıktan sonra diğer konsillere de, konsillerde alınan kararlara da katılmamışlardır.²⁴ Ermenilerin heterodoksi anlamda diğer Hıristiyan gruplar arasındaki konumu, İslâm'ın içinde yer alan dîni gruplardan 'şîa'ya benzetilmektedir.²⁵ Şîanın İslâm içerisindeki konumu, bu çalışmanın konusu değildir. Ancak yapılan kıyasın anlamlı hale gelebilmesi için

¹⁵ Apostolik kiliseler, havarilere dayanan kiliseler için kullanılan bir nitelendirilmedir.

¹⁶ Seyfeli, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005, s. 27.

¹⁷ Seyfeli, a.g.e., s. 34.

¹⁸ Bu oluşum Ermenilere özgü bir oluşum olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle Ermeni dini sadece Ermenilere özel bir din haline almıştır. Laçiner, Sedat, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005, s. 169.

¹⁹ Smith, Anthony David, *Closen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, USA 2003, s. 72.

²⁰ Geniş bilgi ve tartışmalar için bkz. Bardakjian, Kevork, 'The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople', *In Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Ed. Benjamin Braude- Bernard Lewis, USA 1982.

²¹ Brookes, Ian, *Chambers Concise Dictionary*, India 2007, s. 551.

²² Groves, John (Editor), *A Greek and English Dictionary*, Boston 1839, s. 253.

²³ Leezenberger, Michiel - Kanie, Mariwan, 'Governing Islam by Tribes And Constitutions: British Mandate Rule in Iraq', *Colonial and Post-Colonial Governance of Islam: Continuities and Ruptures*, Ed. Marcel Maussen-Veit-Michael Bader, Annelies Moors, Amsterdam 2011, s. 105.

²⁴ Ghazarian, Jacop G., *The Armenian Kingdom of Armenia*, England 2001, s. 262.

²⁵ Moosa, Matti, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*, USA 1988, s. 447.

kısaca *şia* hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. XX. Yüzyılda dünya Müslümanlarının yaklaşık yüzde 10'luk kısmını oluşturan *şii*lik, hicrî birinci asrın son çeyreğinde yavaş yavaş teşekkül etmeye başlamıştır. Özellikle Arap olmayan Müslümanlar arasında yayılma imkânı bulan *şii* fikirler, hicrî ikinci asırdan itibaren de Hz. Ali'nin soyu ile irtibatlandırılmış, Sasani kültürüne ait bazı motiflerle bütünleşmiştir. En geniş anlamıyla *şia*; Ali b. Ebî Tâlib'in Hz. Muhammed'den sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametın kıyamete kadar onun soyundan gelen imamlarda olacağını öne süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adıdır.²⁶

Görüldüğü üzere, diğer Hıristiyan kiliseleri içinde Ermeni Kilisesi gibi, *şia* da farklı inanç prensipleri nedeniyle geleneksel İslâm düşüncesinin dışına çıkmış heterodoks bir grup olarak tanımlanabilir. Gerçi herhangi bir grubun heterodoks olarak nitelendirilmesi, bu nitelendirmeyi yapan kişinin dînî algısına göre de şekillenecektir. Buna göre her grup, kendisi gibi düşünmeyen grupları heterodoks grup olarak kabul edecek ve böylece mutlak bir tasnif yapılamayacaktır.

Bu tartışmayı bir kenara bırakarak; diğer Hıristiyan gruplar içinde Ermeni Kilisesi, heterodoks kilise olarak kabul edilse bile; 301 yılından itibaren Hıristiyan olan ve 451 yılından itibaren de bağımsız bir kilise olarak değerlendirilmeye tâbî tutulan kadîm Ermeni Kilisesi'nin temelinde, geleneksel düşüncenin olduğunu söylememiz icap etmektedir. Şu halde bu kadîm Ermeni Kilisesi, geleceği temsil etmesi bakımından Ortodoks, kadîm Ermeni Kilisesi dışında kalan gruplar da heterodoks olarak nitelendirilecektir.

Katoliklik

Kendilerini havarilerin birincisi olan Petrus'un vekili olarak gören papalar, Katolikliği Hıristiyanlığın esas geçerli unsuru saymaktadır. Katolik inançlarına göre papa, Hıristiyanlığın temsilcisi ve Hz. İsa'nın vekilidir. Papa, Hıristiyanları kendi idaresi altında birleştirmeye çalışır. Nitekim birçok grubu kendisine ilhak etmek, onun en önemli görevleri arasındadır. Papalık Hıristiyanlara, Latinceyi ve kendi âyin tarzını empoze etmiş, Katolik Hıristiyanlar da papayı ruhânî lider olarak görmüşlerdir.²⁷ Yedi tane sakramenti olan Katolikler, yirmi bir konsil ve bu konsillerin kararlarını kabul etmişlerdir. Katoliklere göre kilise evrenseldir ve kilise dışında her hangi bir kurtuluş yolu bulunmamaktadır. Hz. İsa'da iki tabiatın varlığını kabul eden Katolikler, azizleri de Tanrı'nın sözcüsü ve şefaat hakları olan varlıklar olarak telakkî etmişlerdir.²⁸

Hıristiyan dünyasında asıl olan Ortodoksluk mu, Katoliklik mi tartışmasına girmeden, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabullerinden itibaren Ortodoks düşünceye daha yakın olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Vâkıa, Katolik mezhebinin Ermeni toplumuna girişi ve intişârı ise Kıbrıs adasında yerleşik bulunan Lusignan hanedanlığı vasıtasıyla, Hıristiyanlığı kabullerinden çok sonraları olmuştur.

²⁶ Onat, Hasan, 'Yirminci Asırda Şii'lik ve İran İslam Devrimi', *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şii'lik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 125.

²⁷ Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklar Göre Hıristiyanlık*, İzmir 2005, s. 257, 258.

²⁸ Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 270, 271.

1187 yılında Kıbrıs'ta kurulan Lusignan hanedanlığı, Kilikya Ermeni krallığı ile yakın ilişkiler kurmuş, kısa bir süre sonra da hanedanlık Kilikya Ermeni krallığını ele geçirerek, Batı Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına almışlardır.²⁹ Dolayısıyla Ermeniler arasında asıl olanın Ortodoksluk olduğunu, burada bir kez daha vurgulamakta fayda vardır.

Kilikya, Anadolu'nun güney batısında Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin sula-
dığı Çukurova yöresi, Mersin, Ayaz, Anazerba, Kozan gibi yerleşim yerlerini içe-
ren bölgenin adıdır.³⁰ Bu bölgede kurulan Kilikya Ermeni krallığı, diğer bölgeler-
de kurulan Ermeni krallıklarının aksine, askerî faaliyetlerinin başarısı ile ayakta
durmaktaydı. Ancak krallığın stratejik bir mevkîde konumlanmış olması ve dö-
nemin hâkim güçlerinin baskısı sebebiyle, adı geçen krallık fazla gelişmemiş-
tir.³¹ Gerçekte de krallık kurulduğu zamanlarda bölge Roma İmparatorluğu'nun
hâkimiyeti altındaydı ve Ermeniler bu bölgede Roma'nın iç karışıklıklarından
faydalanarak bir krallık kurmaya muvaffak olmuşlardı. Nitekim dönemin impa-
ratoru Botaneiates'in (1002- 1081) de yaşı ilerlemişti ve imparatorluğun karşı-
laştığı sorunları çözememekteydi. Yine bu dönemde Nikephoros ve Aleksios
Komnenos da, aynı anda imparatorluklarını ilan etmişlerdi. Öte yandan Nikep-
horos'un Selçuklularla işbirliği Kilikya'nın kolaylıkla Türklerin eline geçmesine
zemin hazırlamıştı. Ancak Haçlı Seferleri'nin meydana getirdiği karışıklıklar ne-
deniyle, Selçukluların bölgedeki hâkimiyeti tekrar Ermenilerin eline geçmişti.³²

Kilikya'daki Ermenilerin arasında Katolikliğin yayılmaya başlaması da bu
dönemin hemen sonrasına tekabül etmektedir. 1187'de Selahaddin Eyyübî'nin
haçlılara karşı olan başarısından sonra, Kudüs tekrar Müslümanların eline
geçmiş, Kudüs'te bulunan Lord Reynaud Chatillion da Selahaddin Eyyübî tara-
findan serbest bırakılmıştı.³³ Serbest bırakılan Lord Chatillion'un Kıbrıs'a gide-
rek, Kıbrıs'ta adı geçen hanedanlığı kurmasıyla birlikte başlayan Ermenilerin
Katolikleşme süreci günümüze kadar süre gelmiştir.³⁴

Gerçi ilk aşamada Ermeni toplumunun bu yeni mezhebe pek itibar etmedi-
ği ifade edilmektedir. Kilikya Ermenileri üzerinde Katolik imparatorların kurdu-
ğu baskıda bunun rolü büyüktür. Bilhassa papanın tüm Katoliklere yardım etme
sözü verdiği halde, II. Konstantin ve Ermenilerin doğunun imparatoru lakabını
taktığı V. Leon'un³⁵ bu konudaki sert tavırları, Ermeni halkına karşı şiddetli mü-
cadeleye girişmeleri,³⁶ Katolikliğin erken dönemlerde Ermeniler arasındaki inti-
şarının kısıtlı kalmasına sebep olmuştur.

1375 yılında, Kilikya Ermeni krallığının Memlûklar tarafından tamamen ort-
tadan kaldırılmasından kısa bir süre önce Roma İmparatoru VI. Leon'un, Erme-
nilere karşı daha ılımlı siyaseti de Ermenilerin Katolikleşmesini hızlandırama-

²⁹ Dadoyan, Seta B., *The Armenians in the Medieval Islamic World*, USA 2013, s. 168.

³⁰ Kaşgarlı, Mehlika Aktok, *Kilikyaya Tâbî Ermeni Baronluğu*, Ankara 1990, s. 11.

³¹ Maraşlı, Recep, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, İstanbul 2008, s. 98.

³² Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 322, 323.

³³ Dadoyan, a.g.e., s. 168.

³⁴ Dabağyan, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2005, s. 457.

³⁵ Thomas, Joseph, *The Universal Dictionary of Biography and Mythology*, USA 2009, III, 405.

³⁶ Svajian, Stephen G., *A Trip Through Historic Armenia*, USA 1977, s. 201.

miştir. Zira VI. Leon da Latin asıllı oluşu ve Katolikliği her daim ön planda tutmasıyla, Ermenilerin karşılaştığı pek çok önemli meseleye ilgisiz kalmış, aslen Katolik olmayan Ermenilerin meseleleri ile pek fazla ilgilenme fırsatı bulamamıştır.³⁷

Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375'te yıkılmasından sonra binlerce Ermeni, dünyanın değişik bölgelerine, Avrupa'dan Hindistan'a kadar dağılmışlardır. Az sayıda da olsa Katolik mezhebine geçen Ermeniler hakkında Ermeni araştırmacılarından Dabağyan'ın görüşlerini aktarmak istiyoruz:

*'Katoliklere gelince, genellikle din adamları birbirinin aynıdır. Katoliklerin farkı, Ermeniler söz konusu olunca, Ermeni din adamları gibi düşünmemeleridir. Yani Ermeniler konusunda Katolikler hem acımasız hem de hassastır. Her men her mevzuda kaypak hareketlerle Katolikler, kendilerini sıyrabilirler. Çıktıkları kabuğu beğenmeyen Katolik rûhâniler, sırtlarını Vatikan gibi bir güce dayamış olmanın rahatlığı içinde, kendilerini her konuda sûret-i Hakk'tan gösterirler.'*³⁸

Dabağyan'a göre, Katolik olan Ermeniler aslında Ermeni milletini bölünmeye götüren, dış ülkelerin desteklediği kimselerdir. Ona göre Katolikler 'Türk-Ermeni cemaati içinde esas kimliklerini meydana vurmada sinsice Katolikliği muhafaza etmeyi başaran basiretsizler'dir.³⁹

Katolik din adamlarından Râhib Yervant Gomidas Çarkcıyan ise Dabağyan'ın aksine, Katolik Ermeniler hakkında oldukça iyimser cümleler kurmaktadır:

'Kilikya Ermenileri, Haçlıların etkileri nedeniyle Avrupa ile ilişkiler kurarak, ticaret ve kültür alanlarında Avrupa'dan bir hayli faydalandılar. Bununla kalmayarak Avrupa hanedanları ile dostluk kurarak ve hatta aile bağlarıyla akraba olarak rûhânî taraflarını da benimsemekte gecikmediler. Kilikya Ermenileri'nin birçoğu Roma'da bulunan papalara bağlılıklarını gösterdiler. Türkiye'ye göç sırasında bunların bir kısmı diğerleriyle birlikte Anadolu'dan geçerek İstanbul'a geldiler. Sayıları sınırlı olduğundan diğerlerine nazaran azınlıkta kaldılar. 1641 yılında Galanus isminde bir rahip, İstanbul'a gelerek Ermeniler arasında kültür kampanyası adı altında çalışarak aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmak suretiyle, kısa sürede Ortodoks taraftarlarından birçoğunu Katolik mezhebine kaydirdi. Bu sebepten ötürü Katolikler, Şarklıların düşmanlığını üzerlerine davet ettiler. Fakat günün patriklerinin Katoliklerin tarafını tutmaları ve onlara karşı hoşgörülü davranmaları nedeniyle, Şarklılar daha ileri gidemediler. Diğer taraftan Katolik olmayan Ermeniler de Katolikleri destekleyerek, Katolik rahiplerinin kendi kiliselerinde vaaz vermelerine izin vermişlerdi. Nihayet 1701 yılında Ecmiyadzın tarafından, İstanbul'a atanan Yeprem isimli piskopos, Katolikleri bir hayli sıkıştırmaya giriştiyse de kısa bir süre sonra şarabına su katmayı ve hükümetin arzusuna aykırı davranmayı tercih etti. Doğal olarak da görevinden

³⁷ Dabağyan, a.g.e., s. 458.

³⁸ Dabağyan, a.g.e., s. 461.

³⁹ Dabağyan, a.g.e., s. 464.

alındı. Yerine getirilen Golod Patrik ise her iki tarafı idare etme yolunu seçti.'⁴⁰

Anlaşıldığına göre Çarkcıyan'ın satırlarında geçen 'Şarklı' tabiri, Ortodoks yani kadim Ermeni Kilisesi için kullanılmıştır. Ona göre Katolikler, devletin hizmetinde bulunan, Avrupa'da eğitim almış, kültürlü insanlardır. Dabağyan ile Çarkcıyan'ın verdiği bilgiler arasındaki farklılıklar, elbette mensubu buldukları dînî cemaat algısından kaynaklanmaktadır. Ancak görünen şu ki, Ortodokslar ve Katolikler, XIX. yüzyıla kadar, yani Osmanlı Devleti'nin müdahalesine kadar olan süreçte bir araya gelemez durum içinde olmuşlardır.

Katolikliğin Osmanlı Devleti'ndeki yayılmasının varlıklı kent aristokrasisine bağlı geliştiğini ifade eden Artinian, yukarıda kısaca değindiğimiz sürtüşmelerin uzağında bir başka tartışmayı daha gündeme taşımıştır. Ona göre Katolikler arasında da, aldıkları eğitimlere bağlı olarak gerginlikler süregelmekteydi:

*'XIX. yüzyıla gelindiğinde ise sadece İstanbul'daki Katolik Ermenilerin sayısı 10.000 ile 13.000 arasında tahmin ediliyordu. Onların papazları yurt dışında eğitim görüyorlar, genellikle bir ya da daha fazla Avrupa dili konuşuyorlardı. Ancak din adamlarının Roma veya Venedik'te öğrenim görmelerinden kaynaklanan çıkar çatışması, toplumda azımsanamayacak derecede çelişkiye yol açıyordu. Ayrıca Roma'nın millîleşme karşıtı politikası uyarınca kadim Ermeni ayininin yerine Latin Aşai Rabbani ayinini getirmesi, Katolikliğin Ermeniler arasında yayılmasının önünde ciddi bir engel oluşturdu. Üstelik seküler eğitimin yaygınlaşması ve aydınlanmasıyla birlikte, Katolik ve Ermeni kiliseleri arasındaki doktrine ilişkin eski farklar giderek keskinliğini yitirmeye başlamıştı.'*⁴¹

Sadece kadim Ermeni Kilisesi ile Katolik Ermeniler arasında değil, Katolik Ermenilerin kendi arasında da bir tür çatışmanın var olduğu anlaşılmaktadır. Asıl problem ise Ermeni Kilisesi'nin, kendi içlerinden çıkan bir mezhebi kabul edemeyişi ile ilgilidir. Dabağyan, Katolikleri, *Ermeni milletini bölünmeye götürenler* olarak tanımlarken, Çarkcıyan Ermeni Kilisesi'nin artık milletin meselelerine çözüm üretemediğinden ve kilisenin daha modern, batılı tarzda, farklı düşüncelere açık olması gerektiğinden bahsederek, aradaki çekişmenin sebebini açıklamaya çalışmıştır.

Protestanlık

Protestan kelimesi, *başkaldıran, itiraz eden* anlamına gelmektedir. Roma Katolik Kilisesi'nin günahların bağışlanması adı altında para toplaması ve bunu mâlî kaynak haline getirmesi başta olmak üzere bir takım hususlara karşı çıkan Martin Luther King'in başlattığı mezhebî bir akımdır. Hıristiyanlıktaki reformasyonun da başlangıcı olarak kabul edilen bu akımın geniş sahalara yayılmasıyla Protestan kiliseler oluşmuş ancak ne Katolikler ne de Ortodokslar kadar kabul görmemişlerdir.⁴²

Ermeni toplumunda Katolikliğe göre Protestanlığın geçmişi mezheplerin or-

⁴⁰ Çarkcıyan, Yervant Gomidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006, s. 39-41.

⁴¹ Artinian, a.g.e., s. 52.

⁴² Tümer- Küçük, a.g.e., s. 272.

taya çıkış tarihlerine paralel olarak, çok daha yenidir. Hıristiyan dünyasında olduğu gibi Ermenilerin de reformasyonu olarak görülen Protestanlık, İstanbul'daki misyoner William Godell'in çabalarıyla Ermeni toplumuna girmiş⁴³ ancak Protestanlığın öğretileri Ermeniler üzerinde hiçbir dönemde çok fazla etkili olmamıştır.

William Godell, 1831'de İstanbul'da kurulan Amerikan İncil Okulu'nun ve 1834'te yine İstanbul'da kurulan Amerikan Kız Okulu'nun yöneticisidir. İncil'in okunması ve anlaşılması yönünde çabaları olan Godell,⁴⁴ Ermeni toplumu arasına girmesiyle birlikte başlayan süreçte, Amerika'nın da desteğiyle Ermeni toplumunu Protestanlaştırmaya başlamış, bu iş için de milyonlarca dolar harcamıştır.⁴⁵

Ermeniler arasında Protestanlığın yayılma süreci daha çok Ermeni harfleriy-le Türkçe basılan kitaplar sayesinde gerçekleşmiştir.⁴⁶ Bu kitaplar bir taraftan Katolik ve Protestan kiliselerince Ortodoks Ermeniler arasında Katolik ve Protestanlık inançlarını yaymak için kullanılırken, diğer taraftan Ortodoks Ermenilerin bu mezhepler hakkında bilgi edinmesine ve anti-propaganda çalışmalarına uygun zemin oluşturmuştur. Amerikan Protestan Kilisesi de *American Board of Commissioners for Foreign Missions*⁴⁷ adlı kurum aracılığı ile Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Balkanlar, Orta ve Doğu Anadolu, Ortadoğu bölgelerinde yaşayan Hıristiyan halklar ve bu arada özellikle Ermeniler arasında faaliyetlerde bulunuyor, çeşitli vilayetlerde okullar, hastaneler, yetimhaneler, huzurevleri, matbaalar kuruyordu. Nitekim 1830 yılında Osmanlı Devleti'nin Amerika ile imzaladığı bir anlaşma ile Protestan misyonerlerin siyasi söylemlerden uzak sadece dinî vaaz verme çalışmaları da güvence altına alınmıştı. Böylelikle 1836'da İstanbul'da ilk Protestan Kilise kurulmuş ve Protestanlar, devletin her tarafına çeşitli dillerde basılmış İncilleri ulaştırmışlardır. Bunlar arasında Ermenice, Ermeni harfli Türkçe ve Ermeni harfli Kürtçe İnciller önemli yer tutmaktadır.⁴⁸

Protestanların, Amerika'nın desteğine rağmen, Ermeni toplumu üzerinde çok da başarılı olamadıkları bir gerçektir. En azından Katoliklik kadar etkili olamamışlardır. 1844'te İstanbul'da Protestan olan Ermenilerin sayısının, Rumlarla birlikte 600 civarında olduğu, içlerindeki Ermeni sayısının ise 100 kadar olduğu aktarılmaktadır.⁴⁹ Oysa yukarıda da aktardığımız gibi aynı yıllarda Katolik olan Ermeni sayısı 10.000 civarındadır.

İlk Protestan Kilisesi'nin 1836'da açılmasından sonra 1845 yılında, Ku-

⁴³ Nersessian, Vrej, *Armenia*, England 1993, s. 114.

⁴⁴ Wollons, Roberta, *American Philanthropy and Women's Education Exported: Missionary Teachers in Turkey*, *Women and Philanthropy in Education*, Ed. Andrea Walton, USA 2005, s. 177.

⁴⁵ Curti, Merle, *American Philanthropy Abroad*, USA 1988, s. 121.

⁴⁶ Ermeni harfleriy-le Türkçe basılmış kitaplar bibliyografyası için bkz. Stepanyan, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727- 1968)*, İstanbul 2005.

⁴⁷ Kuruluşun Türkiye'deki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'ın tarihini ele alan ve Joseph Tracy tarafından yayınlanan kitabın ASIA bölümüne müracaat edilebilir. Tracy, Joseph, *History of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, USA 1842.

⁴⁸ Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002, s. 15, 16.

⁴⁹ Durbin, John Price, *Observations in The East*, USA 1845, II, 111.

düs'te de bir Ermeni Protestan Kilisesi açılmıştır. İstanbul'da ise Beyoğlu, Aynalıçeşme'de *Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Protestan Ermeni Kilisesi*, ilkin 1845-1846'da yapılmıştır. Kilisenin geçirdiği bir yangından sonra 1861'de alınan fermanla yeniden yapılması kararlaştırılmış ve ancak 1907'de tekrar ibadete açılabilmiştir. Kilise, Ermeni Protestan cemaatinin beğenisini kazanmış ve Gotik mimari üslupla yorumlanmış, âbidevî bir görünümüdür.⁵⁰

Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmasına katkı sağlayan bir başka devletin de İngiltere olduğu ifade edilmektedir. Zira İngilizler, misyonerlik gayesiyle kurulan en eski misyon teşkilatına sahip milletlerden birisidir. İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetlerine ne zaman başladığı konusunda tarih vermek zorsa da XIX. yüzyılın başlarından itibaren kurdukları müesseselerle faaliyetlerini genişlettikleri bilinmektedir. Nitekim *British and Foreign Bible Society*'nin 1820'lerdeki çalışmalarından önce 1815'te Mısır'da *The Church of Missionary Society* adlı bir İngiliz örgütüne, misyonerlik amaçlı bir papazın geldiği aktarılmaktadır. Bu cemiyetlerle birlikte sadece XIX. yüzyılda İngilizlerin misyonerlik için kurduğu cemiyetlerin sayısı yirmiyi aşmaktadır.⁵¹

Geleneğin Tepkisi

Anadolu'nun doğusunda, Kilikya'da başlayan Ermenilerin Katolikleşme serüveni, ana kilise olan kadim Ermeni Kilisesi tarafından tepkiyle karşılanırsa da, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdikten sonra Katolik Ermeniler, doğuda Katolikliğin koruyucusu olarak görülmeye başlanmıştır. Bu durum haliyle Latin Kilisesi'nin *evrensel olma (ekümenik)* düşüncesine paralel gelişen bir durumdu ve kadim Ermeni Kilisesi'nin böyle bir durumu kabul etmesi beklenmemektedir.⁵²

Daha geniş çerçeveden bakıldığında, gayr-ı müslim tebedadan Ermenilerin ya da her hangi bir Ortodoks grubun Katolikliğe meyketmesi, dînî olduğu kadar siyâsî yönleri olan bir durumdu. Çünkü XVII. yüzyıldan itibaren Batılı devletlerin Osmanlı topraklarına siyasal-dinsel anlamda sızmasının öncelikli hedefi, Osmanlı Devleti'nin Ortodoks Rum ya da Gregoryen Ermeni tebeasını Katolik yapmak ya da Katoliklikten vazgeçenleri yeniden kazanmaktı.⁵³

Tüm bu unsurların farkında olan Ermeni Patrikhanesi'nin Katolik misyonerlere olan tepkisi de baskıcı ve düşmanca bir şekilde tezahür etmişti. Zira misyonerler, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin iç siyasal yapısında huzursuzluk çıkarmayı amaçlıyorlarsa da; bu durum aynı zamanda ana kilisenin yani Ermeni Patrikhanesi'nin de otoritesini sarsıyordu. Patrikhane hem Katolik olan Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı Devleti karşısında hala sâdik tebea olarak kabul gören

⁵⁰ Özdoğan, a.g.e., s. 534. İstanbul'daki Protestan kiliseler için ayrıca bkz. Malkoç, Mustafa Numan, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, İstanbul 1999.

⁵¹ Çetin, İsmigül, 'İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregoryen-Protestan Ermeni Çatışması', *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu*, Kayseri 2009, II, 462-464.

⁵² Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler*, İstanbul 2008, s. 193.

⁵³ De Tournefort, Joseph Pitton, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, s. 22.

imajlarını zedelememe, hem de patrikhaneye vergi ödeyen üye sayısını azaltacak bir bölünmeyi önleme çabası içine girmişti.⁵⁴

Nitekim Latin Kilisesi ile millî hasletleri ve dînî algılayışlarındaki farklılıklar nedeniyle zaten öteden beri mesafeli olan kadîm Ermeni Kilisesi arasındaki gerginlikler, ayrışmanın yaşandığı 451'deki Kadıköy Konsili'nden sonra hiçbir zaman bitirilememiş, dînî merkezler arasında herhangi bir uzlaşa sağlanamamıştı.⁵⁵

Latin Kilisesi ile süren anlaşmazlıkların Ermeni toplumunda mezhebî ayrılıklara sebep olması, bahsettiğimiz nedenlerden ötürü, patrikhanenin ciddi şekilde tepki vermesine sebep olacaktı. Patrikhane bir müddet, Katolik Ermenilerin Ortodoks Ermeni mezarlıklarına gömülmesini dahi yasaklayacak, Katolik mezhebini benimseyen Ermenilere toplumsal baskı uygulama yoluna gidecekti. Öyle ki; XVIII. yüzyılın sonlarında patrikhanenin devletten yardım istediğini ve Katolikliğe meyleden Ermenilerin bu hususta engellenmelerinin talep edildiğini dahi bilmekteyiz.⁵⁶

Patrikhanenin bu şekildeki menfî tepkisinin sadece XIX. yüzyılda oluştuğunu söylemek de mümkün değildir. Nitekim Katolikliğin Ermeniler arasındaki iştirarından evvel, Latin Kilisesi'nin Anadolu'daki misyoner faaliyetlerine dikkat çeken ve misyonerlerin faaliyetlerini durdurmaya çalışan patrik Tokatlı Avedik'in (1657-1711) çalışmaları, mezhebî ayırım karşısında geleneğin verdiği müşahhas ve önemli tepkilerden birisi olarak kabul edilmektedir.

Tokatlı Avedik, daha sonraki süreçte İstanbul Patrikhanesi tarafından da uygulanacak olan, yukarıda kısaca değindiğimiz toplumsal baskıların ilk uygulayıcılarından olmuştur. Nitekim Avedik, Ermeni toplumunda kilisede organize edilmesi gereken düğün, cenaze törenleri, vaftiz gibi uygulamalarda Katoliklerin kiliseye kabul edilmemeleri gerektiğini emretmiş ve böylelikle Ermeni Kilisesi, Katolik Ermenilerle arasına mutlak bir mesafe koymuştur.⁵⁷

Karşılaşmış oldukları tüm baskılara rağmen ana kiliseye dönme hususunda geri adım atmayan Katolik din adamlarından bazılarının sürgüne gönderilmesi de mezkûr mesafenin açılmış olmasının bir sonucudur. Örneğin Kütahyalı hekim Bedros ve Ankaralı üç Ermeni Katolik ileri gelen ile beraber Samsun'a sürülmesi şu şekilde şiirleştirilmiştir:

*'Kitaplardan ispat olan doğru yolu biliriz,
Kör misali eğri yola kimsemiz yok gidecek.'*⁵⁸

Gerek Avedik'in uygulamalarına ve gerekse Latin Kilisesi'nin tutumuna karşı çıkan ama Katolik Ermenilerin faaliyetlerini tasvib eden Osmanlı bürokratlarının olduğu da ifade edilirken, Latinlerin başlattığı karalama kampanyalarını müteakib başta patrik Avedik olmak üzere, Katolikliğe karşı olanlar tevkif edil-

⁵⁴ Artinian, a.g.e., s. 47.

⁵⁵ Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 2003, s. 192.

⁵⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Adliye, 64/ 3869; 59/ 3572.

⁵⁷ Aslan, Kevork, *Armenia and The Armenians*, USA 2005, s. 111.

⁵⁸ Pamukçyan, a.g.e., s. 149.

miş, zindana atılmıştır. Avedik de zindana atılanlardan birisidir:

'1704 tarihinde Kalaylı Ahmed Paşa sadrazamlık makamına geçince İstanbul Ermenileri, sadrazama müracaat ederek, Avedik'in bir iftiraya kurban gittiğini beyan ettiler. Sadrazam olayı tetkik ettikten sonra Avedik'i zindandan çıkarıp tekrar patrik olarak nasb etti. Zindandan çıkan Avedik bu kez Katoliklerle daha yumuşak tarzda iletişime geçti ve Ermeniler arasındaki bu bölünmeyi sonlandırmak istedi. Fakat Katolikleri destekleyen Fransız elçisinin gayretleriyle Avedik tekrar sürgüne gönderildi. Fransa'nın bu çalışmaları neticesinde Avedik Fransa'ya kaçırılarak, orada hapse atıldı. 1706'da Avedik Marsilya'ya götürülmüş ve burada saçı sakalı kesilerek, ayakları prangaya vurulmuş, kitaplarına da el konulmuştu. Yani Fransızlar talihsiz ihtiyarı buharlaştırmışlardı.'⁵⁹

Gerçekte de İngiltere ve Amerika'nın Protestanlaştırma konusundaki çalışmaları ile Fransa'nın mezhebî ayrılıkların karşısında durmaya çalışan Ortodoks Ermeni din adamlarını ortadan kaldırma projesi; İngiltere, Amerika ve Fransa'nın dînî unsurları, siyâsî alana ne şekilde tevcih ettiklerini göstermektedir.

Nihayet İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin, Katoliklere olan sert tavırları ve bu husustaki çalışmalarının sonuç vermediği ya da vermeyeceği ortaya çıktıktan sonra patrikhanenin Katolik Ermenilere karşı daha uzlaşmacı bir tavra meyllendiği görülmektedir. Çünkü patrikhane de artık bölünmeyi ortadan kaldırmak istiyor, bunun için Katolik din adamlarıyla görüşmenin yollarını arıyordu. Bu paralelde ilk ciddi uzlaşma adımı XIX. yüzyılın başlarında, 1810 tarihinde atılmıştır. Patrik Hovhannes Çamaşırıyan, Katoliklerin dînî ve sivil liderlerini birlik olmaları için tartışmak üzere bir toplantıya davet etmiştir. Katolikler ana kiliseye dönmek için bir takım şartlar öne sürmüşler; ancak bu şartlar ana kilise tarafından kabul görmediğinden toplantı sonuçsuz kalmıştır. 1817'de ikinci uzlaşma girişimi başlatılmış, bu da Katolik din adamlarının bir bölümünün itirazları neticesinde sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin müdahalesi ile 1820'de gerçekleşen üçüncü uzlaşma girişimi ise diğerlerine nazaran başarılı olmuştur. 1820'deki toplantıda yedi Katolik rahibin ana kilisede Aşai Rabbani ayinine katılarak patriğe bağlılıklarını bildirmesiyle kısmî bir uzlaşma sağlanmıştır.⁶⁰

Ana kiliseden ayrılan ilk grup olan Katoliklere karşı sürdürülen olumsuz tavrın benzeri Protestan Ermeniler için de söz konusu olmuştur. Geleneksel dînî düşünce içinde kendilerine yer bulamayan Protestan Ermeniler, hem patrikhanenin hem de Osmanlı Devleti'nin sıkı takibatı altında faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bilhassa Protestan okullarının kapatılması hususunda patrikliğin özel gayretlerinin olduğunu burada zikretmemiz gerekmektedir.⁶¹ Nitekim 1837'den itibaren Ermeni patriği Bursalı Zakaryan, Protestan okullarda eğitimi sürdüren öğrencilerin okullardan alınmasını emretmiş ve Protestanların herhangi bir faaliyetlerine katılmayı tüm Ermenilere yasaklamıştır. Protestanlar

⁵⁹ Dabağyan, a.g.e., s. 500, 501.

⁶⁰ Artinian, a.g.e., s. 48, 49.

⁶¹ Gardner, James, 'Armenian Churches', *Faiths of The World*, New Montana 2003, s. 188.

hakkındaki bilgileri gizleyen ya da patriğin emrine muhalif hareket edenler, kilise tarafından şiddetle cezalandırılmış, gerektiği durumlarda ikamet ettikleri mahalden de uzaklaştırılmışlardır. Ancak Protestanlar da, Katoliklerde olduğu gibi, bu baskılara rağmen ana kiliseye dönmemişlerdir. Bu gelişmeler sonucunda patriklik, Protestanlar için bir *iman bildirgesi* hazırlatarak, Protestan olan Ermenileri kiliseye çağırılmış, bildirgeyi kabul etmeyenleri de aforoz etmiştir.⁶²

Ana hatlarıyla aktardığımız bilgilere göre geleneksel dîni düşünce yani kadîm Ermeni Kilisesi, Ermeni toplumunda sonradan oluşan farklı dîni algıları kabulde zorlanmıştır. Ermeni patriklerin, mâlî bir takım endişelerle hareket ettiği söylene de, mezhebî ayrılıkların Ermeni toplumunda, dîni olduğu kadar siyasal bir bölünmeyi de beraberinde getireceği açıktır. Patriklerin bu bölünmeyi ortadan kaldırmak için sarf ettiği çabanın yetersiz kaldığı anlaşıldığından, kadîm Ermeni Kilisesi'nin bir sonraki adımda devletten yardım istedikleri görülmektedir.

Devletin Tepki ve Müdahalesi

'18 Ocak 1820 tarihli bir padişah fermanı, Ermeni patriği Boğos'un 'Katoliklerle yeniden görüşerek cemaate barışı sağlamasını' emrediyordu. Bâb-ı Âlî'den Harutyun Bezciyan ve Garabet Balyan'a da benzer talimatlar verildi. Ermenilerden bu iki ileri gelenin çabalarıyla mevcut bölünmeye bir çözüm bulmak için Patrikhane tarafından sırasıyla üç ve dört kişilik iki komite atandı. Patriğin komitesinde iki rûhânî ve halktan bir kişi bulunuyor, Katoliklerin komitesi de dört rûhânîden oluşuyordu.'⁶³

Yukarıda aktardığımız metin, Katolik Ermeniler ile Ermeni patrikhanesinin uzlaşma girişimlerinin üçüncüsü ile ilgilidir. Daha önce de bahsettiğimiz üzere, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin ilk aşamada uzlaşmak istediği grubun Katolik Ermeniler olması şaşırtıcı değildir. Zira o yıllarda henüz Protestanlık, Ermeniler arasında yayılmadığı gibi bu mezhep, patrikhane tarafından bir tehlike olarak da değerlendirilmeyordu.

Katoliklik, XIX. yüzyılın hareketli siyâsî yapısı içerisinde, devletin pek de uğraşmak istemediği meselelerden birisi olarak görülmekteydi. Nitekim devletin resmî tarihçilerinden Şânizâde, Katoliklik meselesi ile ilgili olarak bilgi verirken, bazı bürokratların, açık bir dille *bu meseleye karışılmaması gerektiğini* söylediklerini ifade etmektedir. Şânizâde, *bu meseleye karışılmasın* diyerek meseleye yaklaşmanın çok doğru bir davranış olmayacağını beyan ederken, meselenin tamamen içinde olmanın da doğru bir davranış olmayacağını, kendi görüşü olarak aktarır:

'Katoliklik mesleği Ermeniler arasında gizli bir halde yayılmaktadır. Bu duruma vâkîf ve iyiliği-kötülüğü hakkında herhangi bir fikir sahibi olmayan bazı devletlüler, behey cânım, bu Katolik meselesi de nedir, biz bu gâvurları câmiye mi davet ederiz? Gâvur değil mi, hangi kiliseye gitmek istiyorsa oraya gider, ki-

⁶² Artinian, a.g.e., s. 55.

⁶³ Artinian, a.g.e., s. 49.

me tapmak istiyorsa ona tapar. Katolikliğe geçmek isteyenleri engelleyenler de gerçi, bu ne haldir, diye meseleye olumsuz yaklaşırlar. Bu da doğru bir davranış değildir.’⁶⁴

Elbette 1818 yılına ait olan bu kayıtlar, henüz meselenin Osmanlı Devleti’nde tam olarak ortaya çıkmasından öncedir ve asıl sorun da meselenin ne olduğunun tanınmaması gibi durmaktadır. Zira devlet, Ermeni Patrikhanesi gibi, henüz o yıllarda Katolikliğe geçmek isteyen Ermenilere göz yummamaktadır. Şu halde birkaç bürokratin ‘Bize ne kil’ şeklinde olan yaklaşımının devletin resmî görüşü olduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi bu konuda devletin mutlak tavrının ne olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Nitekim Şânizâde; ‘Katolik güruhu Ermeni patrikliğinin denetimi altına girmez ve başka türlü de bu mesele hallolmazsa Katolikler ile Ermeniler arasındaki çatışmalar sona ermez.’⁶⁵ diyerek, aslında Katolik olan Ermenilerin bir an önce bu meyillerinden vazgeçmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Bu sürecin başlamasından kısa bir süre sonra Ermeni Katoliklerden Tıngıroğulları’nın, Katolik mezhebinde kalma ısrarlarından dolayı sürgüne gönderildiği de yine aynı yerde aktarılmakta ve devletin Katoliklik meselesine ne şekilde yaklaşacağı da anlaşılıyordu. Devletin Katolik olan Ermenilere olan bu olumsuz tepkisinin, mezhebî bir düşünceden kaynaklandığını düşünmemekteyiz. Esasında devlet, Ermeni toplumu arasında yayılma istidadı gösteren bu mezhebin, Ermeni toplumu içinde çıkaracağı karmaşayı fark etmiş, öncelikli olarak sürgün cezalarıyla mezhebin daha geniş satırlara yayılmasını engellemek istemiştir.

Gerçi bu tedbirin pek işe yaramadığı da devletin bir başka resmî tarihçisi Ahmed Lütfî Efendi’nin aktardığı bilgilerden anlaşılmaktadır:

‘Şûrâ-yı devlet azasından meşhur sarraf Tıngıroğlu o esnada vefat etmiştir. Adı geçen zât Katolik milletinin önde gelenlerinden ve İstanbul’da, Büyük Yeni Han’da mütemekkin muteber sarraflardan ve vükelâ ve memurîn ile ihtilat ve ahz u i’tâsi bulunarak birinci sayılanlardan idi. Terbiyeli, vakûr ve ülfet ve musâhabetlerle meşhûr idi. 1827 tarihinde Ermeni Katoliklerden bazı kimselelerin İstanbul’dan sürülmeleri sırasında, sarraf Tıngıroğlu dahi kardeşleriyle birlikte Anadolu’ya sürülmüşlerdi. Aradan çok vakit geçmeksizin tekrar İstanbul’a dönmüşlerdir.’⁶⁶

Sürgün cezalarının mezhebin yayılmasını engelleyen bir faktör olamayacağına anlaşılmasından sonra devletin tavır değişikliğine gittiğini ve gayrı Müslim tebea arasındaki mezhep seçimini kısmen de olsa artık doğal karşıladığını görmekteyiz:

‘Reaya-yı Devlet-i Aliyyemiz’den olanlar hangi mezhepten olur ise olsun, arzıyla mukayyed olan himaye olunup resm-i raiyyete münafi harekete cesaret

⁶⁴ Mehmet Atâullah Efendi, Şânizâde, Şânizâde Tarihi, thk. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, II, 821.

⁶⁵ Şânizâde, a.g.e., II, 819.

⁶⁶ Ahmed Lütfî Efendi, Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, hzr. Münir Aktepe, Ankara 1989, XII, 36.

edenler, hangi mezhepte olsa tedib olunur. Kaldı ki Devlet-i Aliyyemiz'in raiyyetini kabul ile memalikiğimizde sakin olanların taltif ve tedibleri lazım geldikte ahar devletin müdahalesi icab etmeyeceğini cemi düvele itiraf etmek gerektir.⁶⁷

Arşiv vesikalarında, devletin Katoliklik ve Protestanlık meselesine yaklaşımının basamaklarını çok daha açık görebilmekteyiz. Devlet, XIX. yüzyılın başında Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesine mesafeli yaklaşmaktaydı.⁶⁸ Aynı durum Ermeni Patrikhanesi için de söz konusu olduğundan, bilhassa Katolik olan Ermeniler maddî açıdan zayıflamış, zor duruma düşmüşlerdi. Devletin, mezhebi farklı da olsa tebeasının zor duruma düşmesine müsaade etmeyeceği âşikâr olduğundan, her ne kadar Katolikliğe henüz tam manada olumlu yaklaşmasa da, Katolik Ermeni cemaatinin yardım taleplerini görmezden gelmemiş, en azından toplumun huzurunun kaybolmamasını gözeterek Katoliklerin yardım taleplerine olumlu cevap vermiştir.⁶⁹

Buna rağmen 1819 tarihli bir arşiv vesikasında aktarılan bilgilerden elde ettiğimiz sonuca göre Ermeni toplumunun, bu mesele dolayısıyla huzuru kaçmıştı. Belgeye göre Ermeniler, Ermeni Patriği'nin gizli bir şekilde Ermenileri Katolik yapmaya çalıştığını iddia etmişler ve patrikliği basmışlardır. Ermeni patriğinin Ermenilere, Katoliklerin giydiği şapkalardan giydirmek istemesiyle başlayan⁷⁰ bu fesat hareketine karşı devlet, patrikliğe bir yazı yazmış söz konusu durum hakkında bilgi istemiştir. Devletin bu gizli yapılanmayı çözmek istemesine paralel olarak, patriklikte ya da sair kiliselerde görev yapan gizli Katolik din adamlarının açığa çıkarılmasını bizzat Ermeni Patriği'nden talep etmiş, fesadın önüne geçmek istemiştir.⁷¹ Nitekim verilen bu emirden sonra yapılan çalışmalar neticesinde Katoliklerin çıkarmış olduğu fesadın ortadan kaldırılabilmesi için bir müzakere tertibi söz konusu olmuştur. Ermeni rûhânî reisleriyle yapılan müzakerede, fesadı meydana getirenlerin tespiti yapılmış; bu çerçevede fesadı meydana getirdiği söylenen papazların ele geçirilmesi ve ahaliden olanların patrikhane vasıtasıyla tasfiyesi için alınması uygun görülen ilk önlemin, fesat çıkardığı anlaşılan yirmi üç müfsidin sürgüne gönderilmesi gerektiği, yani yine Katoliklere sürgün cezası verilmesi sonucuna varılmıştır.⁷² Uygulanan bu sürgün sonrası Ermeni Patrikhanesi, devletin emri üzerine, fesat hareketlerine karıştığı tespit edilen tüm Ermeni Katoliklerin isimlerini de devlete bildirmiştir.⁷³

Sürgün cezasının aslında meselenin çözümü için yeterli olmadığından daha önce de bahsetmiştik. Zira fesada sebep olan Katolikler ısrarla sürgüne gönderilirken, kısa bir süre sonra bunlar, gönderildikleri mahalden tekrar memleket-

⁶⁷ Ahmed Lütfî Efendi, *Tarih-i Lütfî*, Dersaadet 1291, II, 189.

⁶⁸ BOA, Cevdet Adliye, 59/ 3572.

⁶⁹ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1333/ 52025.

⁷⁰ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1294/ 50241.

⁷¹ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48044/A.

⁷² BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48038.

⁷³ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48038/B.

lerine geri dönme hususunda devlete başvuruda bulunmuşlardır.⁷⁴ Devlet buna karşı da bir çözüm üretmiş ve Katoliklikten vazgeçen Ermenilerin Galata, Beyoğlu ve Boğaz'daki evlerine geri dönmelerinin engellenmesini, İstanbul'da başka mahallere gönderilmelerini emretmiştir. Ermenilerden geride kalan metruk binaların da değerinde Müslümanlara satılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Ermeni Patrikhanesi ile devletin, Katolik Ermenilere karşı almış olduğu menfî tavrı yani Katolik Ermenilerin sürgüne gönderilmesi ve Katoliklikten vazgeçen Ermenilerin mallarına el konularak, önceki yaşam alanlarından uzaklaştırılmaları, Fransa'nın bu hususa müdahale etmesine de zemin hazırlamıştır.

Nitekim Fransız elçi Mösyö Granj, devletten el koyduğu bu metruk evlerin ve Katolik Ermenilerden alınan sair malların tekrar sahiplerine iade edilmesi noktasında devlete ricacı olmuştur. Oysa devlet, Ahmed Lütfî Efendi'nin de ifade ettiği gibi, bu meseleye başka devletlerin müdahale etmesinden hoşnut olmadığından, ilk aşamada bu ricayı kabul etmemiştir.⁷⁶ Ricası reddedilmesine rağmen Fransa'nın, Katolik Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni toplumu arasında mezhebî ayrılık çıkarmadaki ısrarı sürmüştür. Fransa öncelikle, Katoliklerle bağ kurabilmek amacıyla olsa gerek, devlet tarafından el konulan malların iadesini bir şekilde sağlamıştır. İstedikini elde eden Fransa bu kez de Katolik Ermenilerin bağımsız bir kilise tarafından yönetilmesi gerektiği hususunda devlete baskı yapmaya başlamıştır. Dikkat çeken husus ise, Ermeni toplumunu bölünmeye götürecek olan bu isteğin, 1830 tarihinde şartlı bir şekilde kabul görmesidir. Buna göre Katolik Ermeniler bağımsız kiliselerine kavuşacaklar fakat idârî işleri Müslüman bir bürokrat tarafından, dînî işleri ise kendi içlerinden bir piskopos tarafından yerine getirilecektir.⁷⁷ Belgeye göre şartlar üzerinde anlaşma sağlandıktan sonra duhân gümrükçüsü Ethem Efendi, Katolik Ermenilerin idârî işleri üzerinde yetkili kılınmış ve ayrıca Katolik Ermenilerin bu tarihten önceki suçları da affedilmiştir. Üstelik Katoliklerin kilise yapmalarına müsaade edilmesinden sonra, mutabakata varıldığı üzere aralarından birisi de piskopos olarak atanmış ve Müslümanlara satılması istenen metruk evlerden bazıları da Ermenilere iade edilmiştir.⁷⁸

Buraya kadar aktardığımız belgeler 1800 ile 1830 tarihleri arasındaki belgelerdir. Bu tarihler arasında Katolik Ermenilere karşı devletin, belki de Fransa'nın da etkisiyle, giderek yumuşayan bir tavrının olduğunu anlamak mümkündür. Ancak 1835 tarihinden itibaren, Katoliklerin hem Ermeni toplumu içinde hem de devlet içinde bir takım rahatsızlıklara sebep oldukları ayrıca Katoliklerin bir başka devletin müdahalesine açık olarak fesat çıkardıkları anlaşıldığından olsa gerek, devletin Katolikliğe geçişlere mezkûr tarihten sonra pek sızacak bakmadığı yine vesikalardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1836 tarihli bir arşiv vesikasında da bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak vesikada geçen

⁷⁴ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48044.

⁷⁵ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48050.

⁷⁶ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1333/ 51994.

⁷⁷ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48042.

⁷⁸ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1235/ 48043.

'nüfus kaydı sırasında' ibaresi,⁷⁹ bu durumun bize geçici olduğunu düşündürtüyorsa da sair vesikalar, bu durumun geçici olmadığını göstermektedir. Belgeye göre daha önce Katolik olan Ermenilerin tekrar Ortodoks Ermeni mezhebine dönmemeleri istenirken, Katolik olmayan Ermenilerin de artık mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır. Hatta söz konusu belgeye göre bunu yasaklayan فرمان Rum Patrikhanesi'ne de verilmiş, Rumların Ermeni ya da Katolik, Ermenilerin Rum Patrikhanesi'nce kabul edilmemesi de onlardan ayrıca istenmiştir.⁸⁰

Mezhepler arasındaki değişime karşı devletin giderek yumuşayan tavrı varken bir anda bunun değişmesinin nedeni, toplumsal huzurun fesada uğramasıdır. Başka bir ifadeyle bu olumsuz durum aslında doğrudan devletle Katolik Ermeniler arasında değil de daha çok Ermenilerle Katolik Ermeniler arasındaki çatışmalardan kaynaklanmaktadır. 1836 tarihli bir arşiv vesikasında da buna örnek oluşturacak ifadeler söz konusudur. Belgeye göre İstanbul'daki Katolik ve Ermeni milletleri arasındaki çatışmaların sonlandırılabilmesi, mezhepler arası değişimin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır. Dolayısıyla artık Katoliklikten Ermeni mezhebine ve Ermeni mezhebinden Katolikliğe geçenler kabul edilmeyecek ayrıca bu husus devletin sair bölgelerine de duyurularak⁸¹ Ermeniler arasında çıkması muhtemel yeni karışıklıklar önenebilecektir.

Devletin Katolik olan Ermenilere karşı almış olduğu olumsuz tavrın arkasındaki bir başka sebep de Katolik olan Ermenilerin bizzat kendilerinin toplum içindeki davranışlarıdır. Zira bir başka belgede Katolikliğe geçen Ermenilerin aslında Ermeni milleti içinde huzursuzluklara sebep olduğu, Ermeni milleti içinde pek uygun görülmediği aktarılmaktadır. Bu durum belgede şöyle ifade edilmektedir:

*'Ermeni milleti içinde terbiyeleri lazım gelen Ermenilerin Katolik milletine tâbî oldukları anlaşıldığından, Katolikliğe geçen Ermenilerin terbiyelerinin daha da zorlaştığı ve nüfus sayımlarında da Katoliklerin karışıklıklara meydan verdikleri anlaşıldığından bundan böyle Katoliklerden Ermeni milletine tebdil-i mezheb edecek olanların kabul edilmemesi...'*⁸²

Arşiv vesikalarının aktardıkları kadarıyla Katolikler karşısında devletin ta kindığı tavrın benzeri Protestanlar için de söz konusu olmuştur. Ancak Protestanlık konusu Ermeniler arasında Katoliklikten çok daha sonraları görülen bir husus olduğundan devletin konu hakkında kısmen tecrübeli olduğunu söylememiz gerekmektedir. Öncelikle, Katoliklikte olduğu gibi, mezhep değiştirilmesi konusunda bir başka devletin etkin olduğunu tespit eden Osmanlı Devleti, Protestanlaştırılma faaliyetlerinde de bu hususa dikkat etmeye çalışmıştır. Arşiv belgelerinde Protestanlaştırma faaliyetleri konusunda çaba gösteren iki devlete rastlanmaktadır. Amerika ve İngiltere'nin bu husustaki çalışmaları netice vermiş olacak ki, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra bu iki devlet Ermeni mille-

⁷⁹ BOA, Cevdet Dâhiliye, 138/ 6898.

⁸⁰ BOA, Cevdet Adliye, 53/ 3181.

⁸¹ BOA, Cevdet Adliye, 69/ 4138.

⁸² BOA, Cevdet Adliye, 7/ 486.

tinin, az sayıda da olsa, Protestanlaştırılmasını sağlayabilmiştir.

Katoliklik meselesi ile elde ettiği tecrübeye binâen devletin Ermenilerin Protestanlaştırılması meselesine daha temkinli yaklaştığı ve evvelâ dış güçler konusunda önlem almaya çalıştığı aktarılmaktadır. Nitekim 1845'te, Erzurum'da Ermeni milleti içinde dolaşan ve Ermenileri Protestanlaştırmak istediği anlaşılan iki Amerikalı rahibin bu işten vazgeçmesi gerektiği kendilerine bildirilirken, Ermenilerin bu rahiple görüşürülmediği ve rahiplerin derhal İstanbul'a gönderilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁸³ Aynı şekilde Trabzon ve Bursa'da bulunan Ermenilerin de Amerikalı papazlarla görüşmesi yasaklanmış, papazlara karşı bizzat kadıların önlem alması istenmiştir.⁸⁴

Katoliklik meselesinde olduğu gibi, Ermeni Kilisesi'nin de Protestan olan Ermenilere karşı ılımlı davrandığını söylemek mümkün değildir. Zira onlar da ilk aşamada Protestan olanları aforoz etmeye başlayarak⁸⁵ karşı önlem almaya çalışmışlardır. Ancak şu var ki, Katoliklik daha çok İstanbul merkezinde yoğunlaşırken, Protestanlaştırma faaliyetleri sadece İstanbul'la sınırlı kalmamıştır.

Protestanlaştırma faaliyetlerinin merkezlerinden birisi, Amerika'nın etkin olduğu Cebel-i Lübnan denilen Lübnan'ın sahile yakın olan kesimleridir. Vesikada aktarılan bilgiye göre burada yaşayan bir Ermeni kadın, ikisi kız biri erkek üç torununu, Cebel-i Lübnan'da bulunan Amerikan okullarına vermiştir. Ancak torunlar Amerikalıların kendilerini Protestan edeceklerini anlayınca kaçmak istemişlerdir. Torunlardan erkek olan kaçmış, kaçtıktan sonra kızları da almak isteyince Amerikalı papazlar tarafından kızlar verilmemiştir.⁸⁶

Bu olaya benzer şekilde ancak bu kez Antep'te, mezhebini değiştirip Protestan Cemaati'ne katılan karısının kendisine teslimini isteyen Ermeni Cemaatinden Kara Kırkor'un isteği de yerine getirilmemiştir.⁸⁷ Bu belgelerden de anlaşılacağı üzere Protestanlık, Ermeniler arasında çok tasvip görmeyip, benimsemediğini göstermektedir.

Her ne kadar sayısı az da olsa Protestan mezhebine geçen bazı Ermenilerin, te'dib maksadıyla hapse atıldığı da aktarılan bilgiler arasındadır. Amerika'nın yanı sıra İngiltere'nin de bu durumdaki Ermenilere yardım etmek istediği ve devlete konuyla ilgili ricacı oldukları ifade edilmektedir. Nitekim vesikaya göre hapse atılan Ermenilerin saliverilmeleri için gereken kefalet bedellerinin Ermeni olmayan milletler tarafından ödenmesini de bu iki devlet kabul ettirmiştir.⁸⁸

Protestanların hapse atılma sebepleri elbette sadece mezhep değiştirmelerinden dolayı değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla arşiv vesikalarında bu durum, Protestan olan Ermenilerin, misyoner gibi davranmalarından kaynak-

⁸³ BOA, Sadaret Mühimme Kalemi, 1/ 14.

⁸⁴ BOA, Cevdet Hariciye, 83/ 4111.

⁸⁵ BOA, Sadaret Mektub-i Kalemi, 21/ 78.

⁸⁶ BOA, Cevdet Hariciye, 99/ 4935.

⁸⁷ BOA, Sadaret Mektub-i Kalemi, 178/ 31.

⁸⁸ BOA, İrade Mesâil-i Mühimme, 34/ 967.

lanmaktadır.

1847 tarihli bir belgede Trabzon'da Protestan olan Ermeni Mağdiş'in Trabzon'da bu tür faaliyetler içinde bulunduğu tespit edilmiş ve Trabzon'dan İstanbul'a gönderilmesi hususunda emir çıkarılmıştır.⁸⁹ Yine Protestan olan ve Sivas'ta oturan Agob'a, Ermeni milletinden bazı kişilerin Protestanlıkla ilgili zihinlerini karıştırmaması hususunda uyarı yazısı yazılmıştır.⁹⁰ Ermenilere ait bir Sıbyan Mektebi'nde öğretmenin çocuklara Protestanlıkla ilgili bilgiler öğrettiği tespit edilmiş, durum patrikhaneye bildirilmiş, öğretmenin görevden alınarak yerine yenisinin tayini istenmiştir.⁹¹ Bir başka benzer vâkıa da Edirne'de yaşanmıştır. Edirne'de Ermeni Milleti Mektebi öğretmenin okulda çocuklara Protestan ayini yaptırdığı ihbar edilmiş, yapılan tahkikat neticesinde durumun ihbar edildiği şekilde olduğu anlaşılmış ve öğretmen görevden alınmıştır. Bu durumu daha önce fark edemeyen Edirne'deki Ermeni papazının da gafletinden dolayı istifası istenmiştir.⁹²

Protestan olan Ermenilere karşı arşiv vesikalarına yansıyan bir diğer husus da, gayr-ı Müslimlerden alınan vergi meselesidir. Mutad olduğu üzere hangi mezhebe bağlı olursa olsun gayr-ı Müslimlerin vergisi, bağlı buldukları dîni kurumlar tarafından toplanarak devlete tevdi edilmekteydi. Protestan Ermeniler de doğal olarak Ermeni Patrikliği'ne vergilerini verme durumundaydı. Ancak Ermeni Patrikliği, Protestan olan Ermenilerden daha fazla vergi istemiş, bu durum üzerine devlet müdahale ederek Protestan Ermenilerin vergilerinin yine Protestan olan bir din adamı tarafından toplanmasına karar vermiştir.⁹³

Ermenilerin Protestanlaştırılmasına devletin başlarda olan olumsuz tepkisinin 1852 tarihinden sonra değişmeye başladığı görülmektedir. Ancak devletin göstermiş olduğu tavır Ermenilerin olumsuz davranışlarından vazgeçmelerini sağlamamıştır. Bu hususta özellikle Tekirdağ'da ölümlerini Ermeni mezarlığına gömmek isteyenlerin engellenmesi⁹⁴ dikkat çekmektedir. Kaldı ki bu husus, Katolikleşen Ermeniler için de söz konusu olmuştu. Yine bir başka belgede, Harput'ta Protestan olan Ermeni Ohannes'in küçük oğlu Ermeni mezarlığına gömülmüş fakat Ermeniler cenazenin gömüldüğü yerden çıkarılarak başka yere gömülmesine dahi teşebbüs etmişlerdir. Devlet ise bunun son derece çirkin bir hadise olduğunu beyan ederek söz konusu teşebbüsün gerçekleşmesini engellemiştir.⁹⁵

Ermenilerin Protestan olan Ermenilere karşı takınmış olduğu tavır sadece bununla da sınırlı kalmamıştır. Aynı yıllarda Rumlarla Ermenilerin, bazı mahallerde birlikte hareket ettikleri ve Protestan olan Ermenilerin evlerini basarak

⁸⁹ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 13/ 18.

⁹⁰ BOA, Sadaret Mektub-i Kalemî, 193/ 41.

⁹¹ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 55/ 5.

⁹² BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 56/ 48.

⁹³ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 40/ 38; BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 41/ 39.

⁹⁴ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 56/ 51.

⁹⁵ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 150/ 12. Mezarlık konusunda yaşanan benzeri tartışmalardan sonra Harput ve Arapkir'de Protestan Ermeniler için ayrı bir mezar yapılmasına karar verilmiştir. BOA, Hariciye Mektub-i Kalemî, 158/ 99.

rahatsızlık verdikleri de aktarılmaktadır.⁹⁶ Devlet, bu gibi durumların tekrarlanmamasını Ermeni Patrikliği'nden isterken, Divriği'de Ortodoks bir Ermeni'nin, Protestan bir Ermeni'yi öldürmesini kabullenmemiş, buna sebep olan Ermeni Manok'un cezalandırılmasını emretmiştir.⁹⁷

Her ne kadar devletin tepkisi müspet yönde şekillense de Ermenilerin durumu pek de kabullenemedikleri anlaşılmaktadır. Islahat Fermanı'nın da devletin politik değişimine etkisi olduğu muhakkaktır. Fermanın yazılan bir emirnamede Ermenilerin Protestanların ticaretine engel olmamaları buyrulurken, mezhep değiştirmek isteyenlere de engel olunmaması⁹⁸ emri bu değişimi ortaya koymaktadır.

Sonuç

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünden kısa bir zaman sonra kurulan kadim Ermeni Kilisesi'nde, başlangıçtan bu yana merkeziyetçi bir yönetim anlayışının egemen olduğunu söylemek mümkündür. Bu egemenlik, dîni sahada doğal olarak bir otoriter kimlik oluşturmuş, bu kimlik de değişime veya modernizasyona tüm algılarını kapatmıştı. Ermeni milleti içinde farklı bir düşünceyle kim ortaya çıksa ya da herhangi birisi farklı mezhep konusunda fikir ortaya atsa, dîni otoritenin buna izin vermeyeceği şüphe götürmemektedir.

Şüphe yok ki, farklı mezheplerin ortaya çıkması bahsettiğimiz bu otoritenin sarsılması anlamına gelmekteydi. Nitekim dış devletlerin girişiyle Ermeni Kilisesi'ni bölünmeye götüren süreç de karşısında öncelikle işte bu otoriteyi bulmuştu. Ermeni Kilisesi, refleks olarak tüm dîni ve toplumsal yaptırımları uygulamaya koymuşsa da Ermeni milletin, mezhebî akımlara karşı olan zaafalarını engelleyememişti.

Dolayısıyla XIX. yüzyıldan itibaren, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin de çabasıyla Katolik ya da Protestan olan heterodoksi gruplara karşı sürdürülen olumsuz tavır, Ermeni milletin din alanında farklılaşmasına çare olamamıştı. Osmanlı Devleti de kendi iç siyâsi huzurunu korumak amacıyla mezhebî ayrımlara karşı temkinli davranmış fakat devletin bu konudaki tedbirleri de yetersiz kalmıştı. Gerçi Osmanlı Devleti'nin farklı dîni grupları yönetme algısında ve gayr-ı Müslim tebeanın idaresinde mezheplere müdahale etme fikri de bulunmamaktaydı.

Gayr-ı Müslim tebeanın birliğini muhafaza etmesi, hem patrikliğin daha güçlü olması hem de iç huzurun sürekliliğinin de buna bağlı gelişmesi, meselelerin önemini ortaya koymaktaydı. Son çare olarak devlet, hem Ermeni Kilisesi'ni hem de heterodoks olan Ermenileri tanımış ve patrikliğin bu manada güç kaybetmesini de dönemin siyâsi bir gerekliliği olarak algılamıştı ancak özellikle dış devletler, Ermeniler vasıtasıyla toplumun iç dinamiklerini sekteye uğratmayı başarmışlardı.

Netice itibarıyla Katoliklik ya da Protestanlık meselesi, XIX. yüzyılda devle-

⁹⁶ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemi, 61/ 81.

⁹⁷ BOA, Hariciye Mektub-i Kalemi, 95/ 47.

⁹⁸ BOA, Divân-ı Hümayûn, 114/ 45/ 1.

tin Ermeni toplumuyla arasının açılmasını sağlayan bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Zira devlet, heterodoks gruplara ılımlı yaklaştığında kadim Ermeni Kilisesi'ni, Kiliseye yaklaştığında da heterodoks grupları karşısına almaktaydı. Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında da bu grupların çıkar çatışmalarının etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

- » Cevdet Adliye, 64/ 3869; 59/ 3572
- » Cevdet Adliye, 53/ 3181
- » Cevdet Adliye, 59/ 3572
- » Cevdet Adliye, 69/ 4138
- » Cevdet Adliye, 7/ 486
- » Cevdet Dâhiliye, 138/ 6898
- » Cevdet Hariciye, 83/ 4111
- » Cevdet Hariciye, 99/ 4935
- » Divân-ı Hümâyûn, 114/ 45/ 1
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 13/ 18
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 150/ 12
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 158/ 99
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 40/ 38
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 41/ 39
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 55/ 5
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 56/ 48
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 56/ 51
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 61/ 81
- » Hariciye Mektub-i Kalemi, 95/ 47
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48038
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48038/B
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48042
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48043
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48044
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48044/A
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1235/ 48050
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1294/ 50241
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1333/ 51994
- » Hatt-ı Hümâyûn, 1333/ 52025
- » İrade Mesâil-i Mühimme, 34/ 967
- » Sadaret Mektub-i Kalemi, 178/ 31
- » Sadaret Mektub-i Kalemi, 193/ 41
- » Sadaret Mektub-i Kalemi, 21/ 78
- » Sadaret Mühimme Kalemi, 1/ 14

Diğer Kaynaklar

- » ADALIAN, Rouben Paul, *Historical Dictionary of Armenia*, USA 2010.
- » Ahmed Lütfî Efendi, *Tarih-i Lütfî*, Dersaadet 1291.
- » Ahmed Lütfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, Hzr: Münir Aktepe, Ankara 1989.
- » AKÇAM, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul 2001.
- » ARTINIAN, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu (1839-1863)*, Çev: Zülal Kılıç, İstanbul 2004.
- » ASLAN, Kevork, *Armenia and The Armenians*, USA 2005.
- » BARDAKJIAN, Kevork, *The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople' In Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Editors: Benjamin Braude and Bernard Lewis, USA 1982.
- » BROOKES, Ian, *Chambers Concise Dictionary*, India 2007.
- » CHAMICH, Michael, *History of Armenia*, Ermenice'den İngilizce'ye Çeviren: Johannes Avdall, Calcutta 1827.
- » CHRONENSIS, Moses, *Mosis Chorenensis Historiae Armenicae Libri*, Ed: William Whiston, George Whiston, London 1736.
- » CURTI, Merle, *American Philanthropy Abroad*, USA 1988.

- » ÇARKCIYAN, Yervant Gomidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006.
- » ÇETİN, İsmigül, *İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregor-
yen- Protestan Ermeni Çatışması*, Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu,
Kayseri 2009.
- » DABAĞYAN, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2005.
- » DADOYAN, Seta B., *The Armenians in the Medieval Islamic World*, USA 2013.
- » DE TOURNEFORT, Joseph Pitton, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos,
İstanbul 2005.
- » DURBIN, John Price, *Observations in The East*, USA 1845.
- » EMBER, Melvin - EMBER, Carol R., *Countries And Their Cultures*, USA 2001.
- » GARDNER, James, *Faiths of The World*, New Montana 2003.
- » GHAZARIAN, Jacop G., *The Armenian Kingdom of Armenia*, England 2001.
- » GROVES, John, *A Greek and English Dictionary*, Boston 1839.
- » GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- » HOVANNISIAN, Richard G., *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, USA
2008.
- » KAŞGARLI, Mehlika Aktok, *Kilikyaya Tâbî Ermeni Baronluğu*, Ankara 1990.
- » KOÇAŞ, M.Sadi, *Tarih boyunca Ermeniler ve Selçuklar'dan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Anka-
ra 1970.
- » KURKJIAN, Vahan M., *A History of Armenia*, USA 2008.
- » KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 2003.
- » KÜLEKÇİ, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012.
- » LAÇİNER, Sedat, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005.
- » LEEZENBER, Michiel - KANIE, Mariwan, *Governing Islam by Tribes And Constitutions: Bri-
tish Mandate Rule in Iraq*, *Colonial and Post-Colonial Governance of Islam: Continuities
and Ruptures*, Editors: Marcel Maussen-Veit-Michael Bader, Annelies Moors, Amsterdam
2011.
- » LIBARIDIAN, Gerard J., *Modern Armenia: People, Nation, State*, USA 2007.
- » MACBEAN Alexander- JOHNSON, Samuel, *A Dictionary of Ancient Geography*, London
1773.
- » MALKOÇ, Mustafa Numan, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, İstanbul 1999.
- » MARAŞLI, Recep, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, İstanbul 2008.
- » Mehmet Atâullah Efendi, Şânizâde, *Şânizâde Tarihi*, Thk: Ziya Yılmaz, İstanbul 2008.
- » MINAHAN, James, *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent Sta-
tes*, USA 1998.
- » MOOSA, Matti, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*, USA 1988.
- » MURPHY, Arthur, *The Works of Cornelius Tacitus*, Philidelphia 1818
- » NERSESSIAN, Vrej, *Armenia*, England 1993.
- » ONAT, Hasan, *'Yirminci Asırda Şiilik ve İran İslam Devrimi'*, *Milletlerarası Tarihte ve Günü-
müzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993.
- » OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Trc: Fikret Işıltan, Ankara 1999.
- » ÖZDOĞAN, Günay Göksu, *Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2009.
- » PAMUKCIYAN, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002.
- » SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005.
- » SMITH, Anthony David, *Closen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, USA 2003.
- » STEPANYAN, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası
(1727- 1968)*, İstanbul 2005.
- » SVAJIAN, Stephen G., *A Trip Through Historic Armenia*, USA 1977.
- » ŞAHİN, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler*, İstanbul 2008.
- » THOMAS, Joseph, *The Universal Dictionary of Biography and Mythology*, USA 2009.
- » TRACY, Joseph, *History of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, USA
1842.
- » TÜMER, Günay - KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993.
- » ÜNAL, Ahmet, *Hititler ve Etiler*, Münih 1999.
- » WOLLONS, Roberta Wollons, *'American Philanthropy and Women's Education Exported:
Missionary Teachers in Turkey'*, *Women and Philanthropy in Education*, Editor: Andrea
Walton, USA 2005.
- » YILDIRIM, Suat, *Mevcut Kaynaklar Göre Hristiyanlık*, İzmir 2005.